

(Оповідання з давніх часів)

1. Польські послы у Хмельницького.

Рік тисяча шістсот сорок дев'ятий був дуже славний для Хмельницького і для цілої України. Козацьке військо, розбивши поляків на Жовтих водах, під Корсунем та під Пилявою в Подольщині з честю й славою верталось до дому. Про ті часи склав нарід пісню:

Та не буде краще, та не буде лучше, як у нас на Вкраїні:

Де не має ляха, де не має жида, не буде зміни.

Після нового року Хмельницький прибув до Києва. В Києві дзвонили в дзвони, стріляли з гармат. Велика сила народу вийшла на привітання Хмельницького. З цілою козацькою старшиною Богдан в'їхав у Київ через давні "Золоті ворота" князя Ярослава. Коло церкви святої Софії стріли його митрополит та духовенство, а студенти Києво-Могилянської академії співали йому вірші.

З Києва Хмельницький поїхав до Переяслава; сюди почали прибувати до його послы з сусідніх держав. Туреччина, Молдавія, Волохи, Угри і Московщина прислали до його своїх послів: вони запобігали в його ласки, бо знали, що в його руках була сила; вони сподівались, що він, може, незабаром стане гетьманом самостійної української держави. Турецький султан, Магомет четвертий, прислав до Хмельницького посла, Агу-Османа, для переговорів. Хмельницький просив турків, щоби вони дали йому поміч проти Польщі, а за те обіцяв платити туркам грішми що-року, як Україна стане самостійною державою, ще й віддати туркам частину Польщі по Люблін. Молдавський господар Лупула боявся своїх бояр і просив у Хмельницького війська собі до помічі. Хмельницький післав у Молдавію свого сина Тимоша. В Лупули була гарна дочка, Олександра і Богдан задумав висватати її за Тимоша.

Семигородський князь Степан Ракочі теж прислав свого посла і обіцяв разом з козаками наступити на Польщу. Після всіх приїхав і московський посол Унковський і привіз Богданові від царя дари. Тільки ще не було послів із Польщі. Хмельницькому дуже хотілось, щоб чужоземні послы побачили, як горді польські пани проситимуть ласки й мира в козаків, котрих передніше мали ні за що. Ще в другій половині січня король вислав з Варшави послів з бунчуком, патерицею [1] і гетьманською булавою для Хмельницького. Булаву віз старий воєвода Адам Кисіль, князь Четвертинський, і інші польські пани. Вони доїхали до річки Случі на Волині і не могли далі їхати: повстання не вгамувалось ще; нарід по Україні не переставав робити своє діло проти поляків.

Хмельницький післав полковника Тишу з козаками, щоб вони провели послів і оборонили їх од народу. В п'ятницю, дев'ятого лютого приїхали послы до Переяслава. Хмельницький з полковниками виїхав витати їх за місто. Перед ним несли бунчуки і червону запорозську корогву: чим він хотів подражнити польських послів, натякнувши, що він і без королівської ласки давно вже вибраний за гетьмана козаками й народом. Він знав, що пани везуть йому гетьманську булаву. Польські послы в'їхали в місто і зараз поїхали на обхід до Хмельницького. Там вони застали чужоземських послів. Щоб покепкувати трохи з панів, Хмельницький оповістив їм, що буде приймати від них королівську грамоту і гетьманську булаву на майдані. Йому хотілось насміятись із них перед чужоземськими послами і перед народом. Пани образились, але мусили коритись.

Десятого лютого в 12 годині, опівдні, Хмельницький з церемонією вийшов на майдан. На йому була дуже дорога шуба з соболів, крита гарною дорогою матерією. Гетьман був прикритий бунчуками. Кругом його стояли полковники з своїми булавами і вся козацька старшина. Козаки і нарід заняли майдани, вулиці, обсіли покрівлі на хатах. Тут стояли й чужоземські послы. Як вийшли королівські послы, козаки заграли на трубах та на бубнах. Кисіль, православний і українець, приступив до Хмельницького і держав в одній руці королівську грамоту, а в другій гетьманську булаву, обсипану дорогими діяменами.

"Його світлість, найяснійший король", — почав Кисіль, — "посилає ясновельможному панові гетьманові й усьому запорозському війську свою королівську ласку".

Тоді Кисіль подав Хмельницькому грамоту на гетьманство й булаву, — а другий польський посол — червону корогву з білим орлом. Хмельницький узяв те все і подякував. Грамоту голосно прочитали народові. Нарід закричав: "На що ви, Ляхи, принесли нам ті цяцьки? Знаємо вас! Хочете знов нас приборкати в неволю". Полковник Джеджалик виступив на середину і промовив: "Хочете нас знов піймати, щоб ми знов наділи панське ярмо? Нехай злизнуть ваші солодкі дари! Майте ви собі свою Польщу, а Україна нехай зостанеться нам, козакам". Після церемонії Хмельницький запросив послів на обід. За обідом почалася розмова про недавню колотнечу з поляками. Хмельницький гримав на панів і домагався, щоб йому видали Чаплинського і покарали князя Єремію Вишневецького, запеклого ворога козаків. Він нарікав, що і в той навіть час Радивіл і інші пани нападали на українські міста і вирізували людей.

2. Відповідь Хмельницького польським послам.

Так витали козаки польських панів. Нічого було й думати про мир. Кисіль просив до себе Хмельницького на обід на другий день. Хмельницький з полковниками приїхав до його аж ввечері. Почалася знов неприємна та нелюба розмова. Поглузувавши з ляхів, Хмельницький вернувся до дому. Другого дня Кисіль прислав свого свояка, князя Четвертинського, теж православного і родом українця, спитати Хмельницького, коли почнуться переговори.

"Завтра буде справа й розправа", — сказав Хмельницький, — "бо я саме тепер угорського посла виражаю. А вам скажу просто, що з вашої комісії нічого не буде. Війна почнеться через три, або чотири тижні. Переверну вас, всіх ляхів, до гори ногами і потопчу так, що опинитесь під моїми ногами, ще й турецькому цареві в неволю віддам. Я хоч собі мала

людина, але так Бог дав, що я тепер єдиновладний самодержець український. З тим і йдіть. Завтра буде справа й розправа".

Двадцять третього лютого Кисіль знов пішов до Хмельницького і почав йому говорити про переговори. Хмельницький відповів йому: "Шкода й говорити! Був час говорити, коли пани ганяли мене по Дніпру і за Дніпром, і як я бив ляхів і на Жовтих водах, і під Корсунем, і під Пилявою. Тепер я вже доказав те, про що і не мислив; докажу ще й те, що замислив. Виб'ю з ляцької неволі цілий український нарід. Двісті, триста тисяч війська буду мати. Орда стоїть на готові. Доволі буде міні землі по місто Холм, по Львів та по Галич. А ставши над Вислою, скажу ляхам: "сидіть, ляхи! мовчіть, ляхи!" Не зістанеться ні одного польського князя, ні шляхтича на Україні".

Промовляючи ті слова, Хмельницький зскакував з місця, тупотів ногами, скуб себе за волосся. Польські послы здеревеніли, слухаючи ті слова.

Після такої мови, польські послы пішли до дому. Хмельницький не звелів їх пускати до себе, і вони стали боятись, щоб їх не згубили з світа. Але вони впросили Виговського, щоб він встоював за їх перед гетьманом. Хмельницький знов покликав їх до себе і витягнув з під килима, що ним був застелений стіл, лист.

Там були написані постанови згоди з Польщею: а між іншими постанови, щоб запорозське військо на цілій Україні мало свої давні вільности, щоб жидів вигнати з усієї України, щоб козацький гетьман держав справу тільки з королем, а не з панами; щоб на Україні і Білій Русі воеводами та каштелянами було настановлено тільки українців православної віри; щоб київський Митрополит мав перше місце після католицького митрополита в варшавському сенаті і т. ін. Послы прочитали постанови і тільки плечима здвигнули. Після таких переговорів та умов комісарі; чи послы, виїхали з Переяслава. Вони казали, що Хмельницького полковники сичали та шипіли на поляків, неначе гадюки, і знали, що не буде мира між поляками й козаками.

3. Козацькі загони.

В той час, як польські послы їздили на переговори про умови мира до Переяслава, Ян Казімір коронувався в Кракові на польського короля і зімою в січні зібрав сейм. Сейм постановив зібрати військо і післати його на Волинь проти козацьких загонів. Десять тисяч польського шляхецького війська пішло на Волинь і стало під Константиновом, козацькі загони лютували на Волині, як і передніше. Ватажок Гарасько взяв Острог, вирізав чотириста жидів та ляхів і прогнав з Острога дідичку, унуку славного князя і щирого українця Константина Острожського, Анну-Алойзу, котра вже сполячилась і пригноблювала українців. Кривоносенко збунтував Полісся. Третій козацький ватажок, Донець, завоював Заслав. Польське військо ходило з-під Константинова загонами, чи ватагами, і розбивало козаків. Поляки взяли Звягель на Волині і вирізали українців, потім взяли Бар на Подолі, напали на Шаргород і вирізали українців у Гусятині. Вертаючись до Варшави, Кисіль заїхав у свою маєтність, у волинське село Гущу. Шістсот козаків ввірвалось у Гущу, і Кисіль ледве втік від них. Такий то був той мир між поляками й козаками, про котрий клопотались польські послы в Переяславі.

4. Козацькі полки на Україні.

Весною Хмельницький розіслав листи по цілій Україні і закликав всіх вставати на Польщу. Гетьманська столиця Чигирин ніби закипіла людьми. Селяни й міщани, кидали все і сходились до Хмельницького, села і хутори стояли порожні. Міщани, шевці, кравці, пивовари, теслі — всі збігались у козацький стан. Навіть урядники з міст, радці та війти обстригали собі бороди, запускали вуси по-козацьки і приставали до козаків. Тільки діди, жінки, дівчата та каліки зоставались дома. Хмельницький розділив усю Україну на полки, буцім-то як теперішні губернії, або повіти. Кожний полк звався по найбільшому місту в полку, на-приклад чигиринський, черкаський, полтавський, чернігівський. Кожний полк ділився на сотні. Сотні стояли по селах, і в тих сотнях часом було по тисячі, або і більше козаків. Сотні ділились на курені, де було по

кілька десятків козаків. На півдні козаччина захоплювала й займала землі до Бессарабії й до Акерману на Дністровім лимані, на півночі полки обіймали землі по Гомель і Дронин у Могилевській губернії на Білій Русі, а Овруцький полк вгонивсь далеко в Минське полісся. Найвища вдасть на Україні була тепер у гетьманських руках. Кругом його стояла старшина: обозний, що держав у своїх руках гармати, осаул, через котрого гетьман посилав прикази, писар, хорунжий, що держав у руках військові корогви. Над кождим полком був настановлений полковник, і в його полку була така сама старшина, як і коло гетьмана. Всіх начальників і самого гетьмана вибирала і скидала, "козацька рада". Але за часів гетьмана Хмельницького в "Раді" мав спіл весь народ, бо тоді і козаки й народ мали право вибирати і скидати старшину й гетьмана.

В той час польське військо готувалось до битви з козаками. Король Ян Казімір настановив за приводця війська пана Фірлея. Князь Єремія Вишневецький знов образився і покинув польське військо, але як прочув про страшну силу Хмельницького, то сам приїхав і став під рукою Фірлея. Поляки вибрали на Волині для битви з козаками Збараж і стали під містом. На горі стояв міцний замок, під горою було місто, обкопане ровом. Поляки стали під Збаражем і почали окопуватись окопом і насипати вали.

Хмельницький виступив з Чигирина і помалу йшов на Волинь. До його прийшов на поміч кримський хан Іслам-Гірей з татарами і навів з собою кримських татар в кожухах, вирернутих наверх вовною. Прийшли на поміч козакам і донські козаки — та навіть з Кавказських гір черкеси з чупринами, позакручуваними за ухо по-українськи. Турецький султан прислав Хмельницькому шість тисяч турків; кождий, хто хотів, приставав до козаків і не просив плати, бо кождий знав, що поживиться від багатих панів. Хмельницького військо було велике. Поляки, почувши під Збаражем, що на їх іде така страшна сила, з переляку й поопускали руки.

5. Польські окопи під Збаражем.

Двадцять восьмого червня перед самим св. Петром, поляки сподівались козаків під Збаражем що-години, а окопи були ще неготові. На св. Петра, в п'ятницю Фірлей вислав виглядати на розвідки загін Сіраківського. Тільки що він далеко од'їхав од окопів, як проти його на зустріч почала йти велика сила татар. Загін Сіраківського почав втікати. Татари догнали його і розбили до чиста. Сіраківський ледве втік до Збаража — і сказав, що Хмельницький от-от незабаром буде під Збаражем. Як на то теж серед ясного неба десь взялася маленька хмарка; блиснула блискавка, вдарив грім, потрапив у корогву, що стояла коло намета самого Фірлея, і розбив держално. Це здалося для всіх недобрим знаком. Коли одразу піднялася курява; поляки почули страшний крик та галас і побачили татар. Окопи були неготові. Пани позакачували оксамитові рукави своїх дорогих кунтушів, кинулись до заступів і копали цілу ніч, а все таки не окопались навкруги. З одного боку, де був ставок, окопів зовсім не було. Аж тут насунули, як ті хмари, й козаки. Хмельницький глянувши, що окопи не доведені до кінця, промовив: "справимо-ж тепер бенкет ляхам".

Зараз після Петра почалися передніше за війну герці: козаки й поляки вихвачувались на конях і билися подекуди поодинокі. В неділю першого липня, Хмельницький пустив на те місце, де не було окопів, татар та козаків. Поляки попереду одтисли й одбили їх: але козаки вдарили разом з тридцяти гармат, а татари посипали на їх стрілами, і вони мусіли повернутись за окопи. В понеділок, другого липня, Хмельницький післав гадяцького полковника Бурлая з полком до ставка, де не було окопів. Сміливо напав Бурлай на польську і на угорську піхоту. Він плавав по Чорнім морі, завоював Синоп, завдавав страху туркам в Царгороді. Сміливо Бурлай загнався в самий польський обіз. Поляки перелякались і крикнули на Фірлея, що їм не можна битись з такою силою, і що треба втікати до Збаража в замок. Один князь Єремія Вишневецький, Лубенський дідич, не боявся. Грізно він крикнув на полохливих панів, і вони притихли.

"За мною, брати, кому смерть любя!" крикнув він і кинувся на Бурлая. Козаки подались до ставка. Багато їх потонуло; загинув і Бурлай.

Морозенко кинувся помагати гадячанам; але його відбили; він сам ледве всидів на коні і трохи не попався в полон, в неволю. Хмельницький побачив, що не візьме польського стану нападом, і постановив собі обступити його навкруги, бити з гармат і заморити голодом. За одну ніч козаки насипали кругом польського стану вал, вищий од польського і поставили на йому гармати.

Рано третього липня козаки вдарили з гармат з валів просто в польський стан. Тоді поляки побачили, що вони дуже широко розтягли окопи, і другого дня окопались другим валом багато вужчим, вигнали за окопи непотрібні коні, а самі рушили за ті нові окопи. Тільки що вони ввійшли за нові окопи, козаки кинулись за ними вслід і насипали ще вище окопи та знов почали бити з гармат в поляків. Поляки насипали свої вали ще більше, а козаки і собі насипали такий високий вал, що з його можна було влучити кулею собаку в польських окопах. День і ніч козаки смалили з гармат на поляків. Кулі сипались, неначе град. Пани розібрали свої шатри, прикрились корогвами, потім як нічого не помогало, почали обкопувати себе й коней. Кожний пан викопав собі яму та й сидів в ній як кертця у норі. Тоді поляки обкопались третій раз ще тіснішими окопами, вже під самим містом; але як тільки вони рушили з місця, щоб сховатись за новими окопами, козаки кинулись на задніх і побили велику силу поляків. Через три години козаки й собі вже насипали такий високий вал, що як тільки котрий пан висунув голову з своєї нори, козаки зараз стріляли в його. Козаки зовсім закопали поляків і місто Збараж. Щоб швидше забрати поляків, Хмельницький казав копати під землю великі нори, чи печери, попід валами в саму середину польського стану. Поляки побачили, що козаки чогось перестали стріляти з валів, і догадались: вони ставили на землі миски з водою і клали бубни. В декотрих місцях бубни гуділи, а вода в мисках ворушилась хвилями. Поляки догадались, почали і собі копати печери насупроти козаків та й здибались з ними під землею. Там в темних норах бились козаки з поляками, наче в пеклі.

6. Голод у польському таборі.

На лихо панам в їх місті повиходили вся харч та поживок. Привезти через козацький стан не можна було ні за що в світі. Пани почали їсти коней. Коли не стало коней, вони збирали й їли здохлятину з тих коней, що були постріляні. Жовніри збирали їм в місті котів собак і мишей, а як поїли й це добро, то здирали з возів шкури, краяли на шматочки чоботи, розмочували в воді і їли. Декотрі гризли зубами спеклу землю. Козаки накидали в воду трупів, і пани мусіли пити воду з сукровицею. Настала літня спека. Трупі гнили і смерділи: їх не було куди вивозити, не було де ховати Козаки і селяни ще надто глузували з панів, одпочиваючи на валах: "А коли ви панове, будете одбирати чинш на Україні?" — кричали селяни "от уже рік минув, як ми вам нічого не платили, чом оце ви не загадуєте нам на яку панщину? Годі вам уже держатись! Тільки дурно кунтуші понищили та сорочки подерли, по шанцях лазючи. Того вам наробили різні здирства, як оте очкове, панщина, та сухомельщина. От тепер козаки добре вам заграли в дудку!"

7. Бунт польських лицарів і підступ Вишневецького.

Пани побачили, що їм доведеться пропасти, почали просити у козаків мира. Вишневецький виїжджав з окопів і переговорювався з ханом. Кисіль з панами приїжджав до Хмельницького. Хмельницький домагався, щоб йому видали Вишневецького, Конецьпольського і інших панів, і щоб границею між Польщею й Україною була ріка Вісла. Пани не згодились і дали відповідь, що не мають права без короля одділювать Хмельницькому границю. Хан Іслям Гірей розсердився, довго стоячи під Збаражем, покликав Хмельницького і сказав йому:

"Як ти за три дні не забереш поляків, то доведеться тобі дорого викуповатись. Ти обіцяв заселити мені Крим ляхами, заселиш ти його своїми козаками".

Хмельницький виїхав до козаків і казав їм лагодитись до приступу. Поперед усього він казав до дручків попривязувати поляків, забраних у полон, і начепляти їм на шиї мішків з землею, щоб їх не брала куля. Потім їх поставили рядками, ще й підганяли ззаду нагайками За ними

виступили козаки з драбинами, крючками і ланцюгами... Вже козаки перелізли в декотрих місцях через окопи і різали панів. В польськiм стані був такий дим, що один поляк не бачив другого. Пани закричали:

"Не можна нам довше держатись. Киньмо гармати в замку, покиньмо два полки, а самі втікаймо!"

"Куди ж ви втічете!" — сказав Вишневецький, — хіба причепите крила собі і коням та перелетите через козацький стан. "Будемо битись до останку" — крикнув Вишневецький і кинувся на козаків, перескочив через окопи і розігнав селян.

Другого дня козаки знов полізли по драбинах на вали, били панів і витягали гаками на вал вози з польського стану. Вже пани почали гримати на Вишневецького за те, що він не дав їм ні втікати, ні віддатись козакам, та ще й дурив, що король швидко прийде на поміч. Князь Єремія сидів з панами в наметі, думав, думав та нічого не видумав. Пани побачили, що вже настала їх остання година. Коли це одразу прилетіла стріла, ніби од козацького стану, і впала перед ногами Вишневецького. На стрілі стримів папірець, а на ньому було написано:

"Я поляк, хоч мушу по неволі служити Хмельницькому, даю вам звістку, брати поляки, що король ваш за п'ять миль з відціль йде з великим військом; ждіть і сподівайтесь короля!"

Ту штуку вигадав сам таки Вишневецький. Він звелів одному своєму приятелеві пустити стрілу між панів. Пани дійсно повірили і почали ждати та сподіватись од короля війська на поміч. Сам Вишневецький нічого не знав про короля й його військо. Коли вістка за те, що польський король вже недалеко, рознеслась по обозі, оповістив Вишневецький, що дасть велику нагороду тому, хто перейде через козацький стан і дасть знати про усе королеви. Знайшовся шляхтич Стомківський. Йому дали лист до короля, в котрім просили, щоб прибував з військом до Збаража, як найшвидше! Одинадцятого серпня, в спасівку, Стомківський перебрався

за українського селянина і в ночі сів на човен, переплив ставок, і як козаки покотом спали, рачки переліз через козацький стан. Як стало світати, він заліз в очерет на болоті і сидів там цілий день. Другої ночі бур'янами відійшов далеко, побіг через села, і прибув до містечка Топорів, коло Бродів у Галичині, де в той час стояв Ян Казімір.

8. Король іде польському війську на підмогу.

В той час, як козаки бились з поляками під Збаражем, король Ян Казімір дав загод панам збиратися у військо. Кожний пан виїжджав на війну з кількома служниками на конях; за ним їхав віз повний харчів: сухарів, шинок, оцту, горівки. Там лежали дорогий посуд і всяка зброя, а було разом з тим казанок, сокира, лопата і все, що потрібно для війни. Селяни тоді не одбували служби в війську, а тільки робили панщину. Пишно виїхав король з столиці, але на виїзді під ним спіткнувся кінь. Всі сказали, що то поганий знак. Королева була дуже смутна, випроводжуючи в дорогу короля. Король виїхав до Любліна і цілі два тижні ждав панського війська. Пани збирались помалу. Після Петра рушив король в дорогу і тоді вперше почув, що вже кримський хан прийшов на Україну і пристав до Хмельницького. Але де тоді був козацький і татарський стан, того він зараз не знав; він ішов та все оглядався на всі боки, чи не нападуть на його козаки й татари. Не раз і не два він посилав післанців на розвідини, а вони назад не вертались: мабуть їх ловили козаки та вбивали. Король розпитував селян, але ті не казали йому зумисне нічого.

"Ті українці то тепер загально повстанці!" — промовив король і все помалу йшов уперед, щоб до його встигла пристати шляхта. Замість Збаража, король повернув на Золочів. Сюди привіз Стомківський королеві лист од Вишневецького. Як на лихо, літо 1649 року було дуже дощове й мокре. Цілий місяць ливцем лили дощі, як з ведра. Вози грузди в болоті та бакаях по дорогах; ріки розлилися, що повіддя позносило мости, позатоплювало греблі. Війська скарбового в короля зісталось небагато. "Посполите військо" у самих панів дідичів та дрібнішої шляхти сходилось до короля мляво, помаленьку, наздоганяючи короля в поході та

пристаючи до королівського війська На лихо полякам вони йшли вперед, ніби десь на морі плили, не відаючи гаразд, де знайдуть козацьке військо й стикнуться з ним. Українські селяни по всіх селах хоч і добре про те знали, де стоять козаки, та не казали полякам.

9. Побіда Хмельницького над польським королем під Зборовом.

Тим часом Богдан Хмельницький, довідавшись під Збаражем, що король посувається з військом усе ближше та ближше, покинув частку свого пішого війська в окопах під Збаражем, щоб вони стерегли поляків в їх окопах, а сам з кінним козацьким військом та з татарами і їх приводцем ханом Іслам-Гіреєм виступив просто до Зборова. Хан виступив, маючи на думці доконешне взяти короля Яна Казіміра в полон і потім злупити з поляків великий викуп за його.

Ліворуч од міста Зборова на Волині був густий дубовий ліс, що заслоняв вигляд од міста на далеку лучану місцину. Хмельницький повів туди своїх козаків і татар і засів у лісі. Козацьке військо стояло за милю од польського обозу, і поляки навіть не заздрівали сього. Через місто Зборів текла самовилка од річки Стрипи. Польське військо стояло по правому її боці і налагодилося перевозитись на лівий бік. Тоді Хмельницький покинув частку татарського війська по лівий бік річки, а другу частку вкупі з козаками перевів на правий бік. Він ждав, поки польське військо стане перевозитись через річку, і тоді саме напасти на них з обох боків. Поставивши військо наготові і зібравши старшину, він виступив вперед і перед лавами козаків промовив таку промову:

"Молодці! батьки й брати й діти простягають до вас рукою і благають вас визволити їх із фараонського ляцького ярма. Душі замордованих ляхами благають про пімсту за їх кров та муки. Але не зважуйтеся підняти убійницької руки на його милість — короля! Ми вагаємо проти панів, наших гнобителів, котрі направили його проти нас".

Було це в серпні на передодні латинської Першої Богородиці. Король перевізся через річку до костела, слухав службу Божу й запричастивсь Ксьондзи висповідали загалом військо. Король сказав до війська промову. Як він скінчив свою промову, один пан прибіг і оповістив, що бачив недалечко татарський загін. Короля це дуже стурбувало.

В неділю вранці поляки почали переходити по двох мостах, що впереддень були зроблені на швидку руку на річці. Мости були вузькі. Військо розтяглось. Козаки з ліса бачили усе дочиста. Сам Хмельницький виліз на високе дерево і кмітив по мостах за усім. Поляки не хапались переходити. Пани, перейшовши через міст, ще й посідали обідати. Було це вже опівдні саме на половині переходу війська.

Коли саме в той час татари вискочили з ліса і напали на задню половину війська. В Зборові українські міщани задзвонили в дзвони, бо були в змові з козаками; козаки й татари по обидва боки річки несподівано напали на польське військо, з страшним гуком та галасом. Слуги з переляку повтікали і покидали вози на мосту, так що полякам не можна було рушитись, щоб перехопитись через мости і скупитись до купи. На дворі була мряка, сльота і туман. Почалась страшна різанина. Шляхтичі падали як скошена трава; кінне військо почало тікати. Піхоту козаки шаткували, як капусту. Король з обозом стояв оддалік і посилав із свого війська загони на підмогу. Але козаки вилушили їх один по одному; цілі полки шляхти були вирубані в пень. Загинуло й багато панів значних православної віри.

Поклали свої голови й цілі полки православної галицько-української львівської і перемиської шляхти, котра в купі з ворогами билась проти своєї України! На пів милі все поле і болотяні луки та мочарі були засіяні панським трупом. Кров текла ріками; одних панів, окрім слуг та челядників, полягло п'ять тисяч, весь скарб, всі гармати і вози забрали козаки і татари.

Побивши одну половину війська, козаки кинулись на другу. Друга половина польського війська вже перейшла через річку, поламала мости

і стала в лави. Але Хмельницький ще передніше післав за річку татар. Не встигли поляки оглянутись, а на їх налетіли татари і вдарили з одного боку. Густими лавами з диким криком кинулись на їх татари, а за ними з ліса посипались козаки. Тричі поддавалось польське військо і тричі виправлялось. Був дощ: уже давно задощилося, то через те стояв туман. Татари кинулись у середину польського війська змішали його так, що непритомні поляки били один одного. Не встояли поляки і почали втікати. Король надлетів з свого обозу конем насупроти їх, махав шаблею, сам хапав за уздечки і повертав назад, вмовляв та кричав, що вб'є своєю власною рукою того, хто наважиться втікати; але те нічого не помагало. Татари лізли сліпцем, настирливо, ніби їм хто очі повиколював. Поляки подались назад, і тільки смерком перестали битись.

10. Хмельницький помилював польського короля.

Настала темна ніч. Страшна та неприємна була та ніч і для поляків. Всі з переляку не знали, що діяти. Король і старшина, сидячи на конях, з'їхались на раду.

"Ми пропали!" — заголосила старшина, — "У Хмельницького певно буде до сто тисяч самих козаків. Нам треба спасти хоч самого короля!"

"Я вму от-тутечки, а не піду з стану!" — промовив король.

Король звелів робити окопи, щоб вдосвіта окопатись валами. Поляки взялись до окопів. Коли це пішла чутка між жовнірами, що король хоче покинути військо.

"Це нас хочуть зрадити та покинути на заріз козакам та татарам!" — крикнули непомірковані пани поляки і покидали заступи. Один литвин розказував, що вже короля нема в стані.

А король тільки що приліг на землю, щоб хоч трохи відпочити. Тільки що він почав дрімати, перед ним стояв польський ксьондз і розповідав, що між військом уже пішла недобра чутка, ніби короля вже нема в обозі.

"Коня!" крикнув король: "Я сам поїду поміж лавами війська і докажу, що я й думки не маю втікати".

Подали коня. Король сів на його; перед ним несли палаючі смолки, смолоскипи.

"Ось-ось я! ваш король! схаменіться! не втікайте! не кидайте мене! Я вас не покину".

У короля крапали по щоках сльози. Всі поляки ущухли, заспокоїлись і знов взялись за лопати та заступы.

Стало розвиднюватись. Король поставив військо на битву. Зійшло сонце. Татари вдарили на те місце, де не було окопів. Хмельницький розділив козаків на дві частки: одна вдарила на короля, а друга на місто. Король казав оповістити козакам, що він одбирає гетьманство од Хмельницького, а хто принесе йому Хмельницького голову, тому він заплатить десять тисяч талерів. Козаки само-по-собі глузували з того оповістіння. Міщани задзвонили в дзвони, закидали рови хворостом та хмизом і показали козакам дорогу до міста; козаки взяли церкву, що стояла з краю в місті, встягли на неї гармати і звідтіль смалили в польський стан. А тим часом Хмельницький кинувся на окопи. Вже на окопах стояла козацька корогва. Як хвиля води, козаки шубовснули в польський стан.

"Ради Бога, спасайте мене й Польщу!" — кричав король до поляків. Непритомні поляки пани стовпились з корогвами навкруги короля, щоб його захистити, щоб часом козаки не взяли його в полон у неволю. Козаки розбили королівську варту і доскочили до самого короля.

"Згода!" — крикнув Хмельницький до козаків і казав спинитись і перестати битись з поляками. Битва стихла і спинилась... Козаки одступили од короля. Хмельницькому не бажалось і не хотілось, щоб християнський король пішов у неволю в Крим до бусурманів. Хан кримський нахвалявся, що візьме живцем короля в полон, і само-по-собі, й не помилював би його. Козаки одступили від польського стану.

Після того до польського стану приїхав татарин і привіз королеві один лист од хана, а другий од Хмельницького. І хан і Хмельницький писали до короля, що вони хочуть почати з поляками переговори про умову на згоду. Король згодився на це. Опівдні виїхав з козацького стану трубач і засурмив тричі, подаючи звістку, що там уже ждуть польських посланців для розмови. Король послав послів, і передніше за все говорили з татарськими послами. Татари жадали, щоб поляки заплатили їм ще давно залеглу данину двісті тисяч золотих, а потім, щоб згодились платити їм щороку дев'ять — десять тисяч золотих, і щоб король вернув і давні вольності козакам.

Хмельницький написав знов свої постанови для згоди та мира і післав з ними двох полковників. Полковники прийшли в пишний королів намет і поклали перед ногами короля лист Хмельницького. Хмельницький домагався повної "амнесії" цеб-то, щоб простили козаків за повстання, нікого не потягли на будлі яку кару та відповідальність, щоб козакам вернули їх давні вольності, щоб реєстрового війська було сорок тисяч, і щоб король одділив для козаків границю, куди польське військо навіть не мало-б права вступати; щоб на Україні не було унії, жидів і католицьких ченців єзуїтів, щоб київський митрополит мав однакове право з варшавським і сидів у варшавськім сеймі поруч з ним, щоб у Києві, окрім шкіл українських, не могло бути ніяких інших польських, щоб на Україні воєводами, старостами й іншими урядниками були тільки значні родовиті українці а не поляки, і щоб Чигиринське староство було записано по вік на дохід гетьманської козацької булави, як засад на гетьманське прожиття.

Прочитавши ті постанови, поляки почали аж принькати приском від злості, що козаки, польські піддані, хочуть з ними годитись, мов незалежні од Польщі, самостійні. Але ніде було дітись: їм хотілось мерщій вернутись додому, до господи. Король згодився на ті постанови, умови, й цей мир через те й зоветься зборівським миром. Королівська і панська ласка була не велика: козаки одвоювали собі од поляків ті давні свої вольності, що вони мали ще з давніх-давен. Хмельницький присягнув на вірність і підданство королеві і, впавши на одно коліно перед королем, поцілував його в руку: очевидячки тоді ще в його не було думки одривати Україну од Польщі.

11. Побідний в'їзд Хмельницького у Київ.

Другого дня поляки і козаки розійшлися: король з військом пішов до Львова, Хмельницький і хан пішли до Збаража. Так скінчилася війна під Зборовом. Багато було пролито української і польської крові, а Хмельницький мало придбав добра для України. А був саме добрий час для козаків і для України, та Хмельницький не дійшов до самого кінця. Він добре провчив польських панів, але пожалкував польського короля, того короля, котрий уже був одняв од його гетьманство і поклав ціну за його голову, оцінувавши її недорого; того короля, що встоював за польських панів і за Польщу, а не за козаків, за український народ і за православну віру. То був добрий, щасливий час для України, який рідко траплявся для неї, побитої лихою долею та злиднями. Хмельницький міг взяти в полон та неволю короля, котрий був уже в козацьких руках, він міг зовсім одбитись від Польщі, одірвати Україну од неї і зробити її незалежною й самостійною. Та Хмельницький не хотів іти так далеко. Він присягав і кланявся тому, кого переміг і побідив тоді, як йому поклонились до землі побиті вороги України. І Хмельницький знов поклав Україну в домовину на довгий час, звідкіль вона була вигулькнула на світ Божий під Збаражем та під Зборовом. Хмельницькому на віщось був потрібний король, хоч він уже обходився без його, а той король для України був так потрібний, як торішний сніг. Богдан тоді ще не мав на думці одривати Україну та Білу Русь од Польщі.

Вернувшись під Збараж, Хмельницький оповістив голодним полякам про Зборівський мир. Як би вони посиділи ще три дні, то були-б повмирали од голоду. Їх випустили з окопів. Бліді, замлілі, худі, змарнілі, аж страшні, повиходили поляки, буцім живі мерці, з своїх нор. Зони йшли і валились од вітру, один вів другого попід руку. В кого був кінь, той держався за кінський хвіст. Всі радісно кинулись на хліб та чисту воду... Хмельницькій дав їм королівський лист, щоб вони заплатили своїми грішми татарам сто тисяч талярів. Палкий та непоміrkований Вишневецький почав змагатись, кричати, лаятись, та сваритись, але мусів витягти гроші з кишені й оддати татарам. Татари пішли в Крим, набравши вволю польського добра.

Хмельницький з великою славою вернувся на Україну. В кождім містечку, де він ішов, дзвонили в дзвони, люди виходили йому на зустріч з хлібом, сіллю та образами. Незабаром потім Хмельницький в'їхав пишно в Київ. Лежачи ниць перед образом в Києві, Хмельницький заливався сльозами:

"Радійте, брати!" — промовляв Хмельницький, — "українська сила переважила й перемогла польську. Тепер цілий світ знатиме, що то козаки!"

"Та не буде краще, та не буде лучче, як у нас на Вкраїні; бо не має жида, бо не має ляха, не буде зміни", — виспівував тоді нарід думи про Богдана по усядах. І то був справді ліпший рік для України, рік визволення народу від панщини, від ляхів, від жидів.

З Києва Богдан поїхав до дому, до Чигирина і почав жити дуже пишно. Він тоді мав стільки добра і грошей, скільки буває в царів та королів. Чигиринський полк і три тисячі нанятих татар завжди стояли сторожею на варті коло його двору...